

Туристсько-екскурсійна справа в УРСР як складова частина дозвілля (1964–1985 рр.)

*Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої історії України
СНУ ім. Лесі Українки*

У статті висвітлено особливості розвитку туристсько-екскурсійної справи, проаналізовано політику влади в цій галузі в 1964–1985 рр. З'ясовано основні види туризму, а також роль різних організацій у становленні цього виду дозвілля. Досліджено матеріально-технічну базу та обсяги туристсько-екскурсійного обслуговування населення.

Ключові слова: туризм, екскурсійне бюро, туристичний маршрут, самодіяльний туризм, інфраструктура.

Савицькая И. С. Туристско-экскурсионное дело в СССР как составляющая досуга (1964–1985 гг.). На основе архивных документов и критического осмысления опубликованных материалов в статье проанализировано развитие туристско-экскурсионного дела, а также исследовано политику советской власти в этой сфере. Установлены основные направления туризма в стране периода «застоя»: профтуризм, иностранный, молодежный, военный и школьный туризм. Рассмотрена также система организаций, занимающихся экскурсионным и туристическим делом. Развитию туризма в этот период способствовали существенные изменения в сфере обслуживания, которая превратилась в отдельную отрасль с развитой инфраструктурой. Начиная с середины 1960-х гг., темпы развития туризма и экскурсий постоянно росли. Однако туристическая индустрия не смогла обеспечить всех желающих отдохнуть на туристских предприятиях и маршрутах. Поэтому эффективным средством проявления массовости и доступности туризма было самодетельное туристское движение. Самодетельный туризм объединял путешествия по маршрутам, которые разрабатывали сами туристы или были предложены им туристическими клубами и секциями. Постоянное развитие социальной базы самодетельного туризма позволяло ежегодно увеличивать количество участников, которые постоянно занимались туризмом, а также участников походов выходного дня и многодневных походов. Но было и много проблем, среди которых плохая организация питания, низкое качество туристско-экскурсионной и культурно-массовой работы, плохое оснащение и благоустройство баз, недостаток туристического инвентаря и снаряжения.

Ключевые слова: туризм, экскурсионное бюро, туристический маршрут, самодетельный туризм, инфраструктура.

Savytska I. S. Tourist and Excursion Business in the USSR as Part of Leisure (1964–1985). On the basis of archival documents and published material critical thinking in the article analyzes the development of tourist and excursion business and studied Soviet government policy in this area. Established major tourism destinations in the country period of «stagnation»: profтуризм, foreign, youth, military and tourism school. Considered as a system of organizations involved in the tour and travel business. Development of tourism in this period contributed to significant changes in the service sector, which has become a separate branch with developed infrastructure. Since the mid 1960-s pace of development of tourism and excursions grew steadily. However, the tourist industry is not able to provide all those wishing to relax in tourist enterprises and on the trails. Therefore, an effective means of manifestations of mass tourism and accessibility was an amateur tourist traffic. Amateur tourism united travel routes, which were developed by the tourists or tour offered to their clubs and groups. Continuous development of the social base of amateur tourism allowed to annually increase the number of participants, constantly engaged in tourism and backpackers weekend and multi-day hikes. But there were a lot of problems, including poor catering, low quality tourist and sightseeing and cultural activities, poor equipment and landscaping bases, lack of tourism inventory and equipment.

Key words: tourism, tour desk, hiking trails, amateur tourism, infrastructure.

Постановка наукової проблеми та її значення. Наукова актуальність цієї проблеми визначається двома головними обставинами. Сучасна вітчизняна історіографія достатньою мірою «розвінчала» й розкритикувала радянську добу історії України, однак не поспішає заповнювати «білі плями» в її вивченні, віддаючи перевагу іншим періодам українського минулого. Незважаючи на це, дослідники історії національного туризму фактично одностайні в думці, що саме на 1970–1980-ті рр. припала «золота доба» й відбувся «справжній бум» його розвитку попри застійні явища в соціально-еконо-

мічній сфері та панування жорсткого тоталітарного режиму в Україні. Така дещо парадоксальна на перший погляд ситуація зумовлювалася комплексом обставин, що визначалися потребами змін в економічному, соціальному та культурному житті Радянського Союзу.

Мета дослідження – проаналізувати розвиток туристсько-екскурсійної справи в УРСР періоду «застою» та її внесок у проведення вільного часу населенням республіки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Із 1964 р. закінчилася хрущовська «відлига» і настала епоха бюрократичного командно-адміністративного управління. Брежньєвський період історичного розвитку країни був відзначений подальшим зміцненням і розвитком матеріально-технічної бази туризму.

Головну роль в організації внутрішнього туризму в Україні в зазначений період виконувала туристсько-екскурсійна система профспілок, яка в 1962 р. зазнала нової реорганізації. Були ліквідовані республіканське і Закарпатське та Кримське ТЕУ (туристсько-екскурсійні управління) і замість них створені ради по туризму. А в 1965 р. подібні ради були створені у всіх областях України [2, с. 85].

Починаючи з 1960-х рр., в УРСР існувало п'ять основних напрямів туризму: профтуризм (Центральна рада з туризму і екскурсій при ВЦРПС); іноземний туризм (Державний комітет з іноземного туризму при РМ СРСР); молодіжний туризм («Супутник» при ЦК ВЛКСМ); військовий туризм (Управління з туризму і екскурсій Мініоборони СРСР); шкільний туризм (УДТЕС і Управління дальніх подорожей Міністерства освіти СРСР). Однак зовсім не розвивався релігійний туризм, численні традиційні центри паломництва функціонували як музеї з обов'язковою атеїстичною пропагандою.

Важливу роль в удосконаленні організації і управління туризмом та екскурсіями в країні відігравали постанови та укази, прийняті в цей період. Так, у травні 1969 р. прийнято постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про заходи подальшого розвитку туризму та екскурсій у країні» [2, с. 85]. Уперше перед радянськими, господарськими і профспілковими організаціями були поставлені завдання планомірного розвитку матеріально-технічної бази та перетворення туризму на велику галузь народного господарства країни. Активізувалася участь у цій роботі різних міністерств і відомств. Усі наступні роки були періодом бурхливого розвитку туризму, підвищення рівня організаторської діяльності туристсько-екскурсійних установ, якості обслуговування населення.

Розвиток масового туристсько-екскурсійного руху в Україні в 1970–1980-х рр. зумовлювався комплексом соціально-економічних, культурно-освітніх, природно-географічних та інших чинників.

Хрущовська «відлига» створила передумови для певного піднесення соціально-економічного рівня життя, зростання реальної заробітної плати. Це відбувалося на фоні штучно створюваної стабільності, цін на продукти харчування та предмети першої потреби.

Безперечно, все це стало однією з найважливіших передумов організації ефективного дозвілля населення, зокрема залучення до туристського руху. Неабияку роль у цьому відіграло зростання суспільних фондів споживання, а саме надання безоплатних і пільгових соціальних послуг: оплата путівок на туристсько-екскурсійні маршрути, відпочинок у туристсько-спортивних таборах, проведення самодіяльних походів тощо.

Виміром суспільного багатства є не тільки сукупність матеріальних благ, а й наявність вільного часу, який люди можуть використовувати для задоволення своїх фізіологічних і духовних потреб. Скорочення робочого дня (перехід на шести- й семигодинний робочий день) та робочого тижня (п'ятиденний), збільшення тривалості відпустки (у середньому на 3,1 дня) відчутно вплинули на зростання фонду вільного часу громадян. Однією з важливих передумов, що безпосередньо сприяють розгортанню туристсько-екскурсійного руху, є транспорт. У 70-х – першій половині 80-х років він зазнав докорінної технічної реконструкції, що створило відносно комфортні умови для перевезення значної кількості туристів.

Розвитку туризму сприяли також істотні зміни у сфері обслуговування, що перетворилася на окрему галузь із розвиненою інфраструктурою. Ще одним важливим чинником, який зумовлював розгортання масового туристсько-екскурсійного руху, слід вважати зростання культурно-освітнього рівня населення, прагнення людей глибше пізнати історію свого краю та інших країн.

У 1970-х – першій половині 1980-х рр. особливо швидко зростала кількість підприємств індустрії туризму. Так, якщо в 1970 р. в Україні було 58 туристських баз, їхніх філій і притулків, то в 1983 р. – 25 готелів, 75 турбаз, чотири туркомплекси, 11 притулків, шість кемпінгів, 36 стоянок і наметових притулків, усього – 156 (у 2,5 рази більше) [2, с. 90].

Від середини 1960-х рр. темпи розвитку туризму і екскурсій постійно зростали. Так, уже в 1966 р. в походах і подорожах по рідному краю взяло участь понад 8 млн осіб; у самодіяльних туристичних екскурсіях і подорожах на туристичних потягах, теплоходах, автобусах і літаках по Україні взяло участь понад 2 млн осіб [3, арк. 1]. Так, зокрема Херсонське екскурсійне бюро надало послуги з усіх видів екскурсій понад 23 тис. осіб [3, арк. 7].

Велику популярність мали гірськолижні туристичні маршрути Закарпаття і Прикарпаття. У 1967 р. в Закарпатській області було 19 туристичних баз, їх філій і гірських туристичних притулків. Протягом 1966 р. Ужгородське бюро надало послуги 60 тис. осіб [3, арк. 12]. Від початку 1970-х рр. дедалі більшої популярності набирали грибні екскурсії. Такі маршрути розроблялися, зокрема, у Тернопільському екскурсійному бюро [5, арк. 38]. Постійно збільшувалася кількість осіб, зацікавлених у водних екскурсіях. Так, у 1980 р. водними маршрутами подорожувало понад 48 тис. туристів [6, арк. 3].

Комплексні заходи щодо подальшого розвитку туризму визначила прийнята в жовтні 1980 р. постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про подальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» [1, с. 495–500]. У документі було представлено широку програму заходів, що забезпечували значне збільшення обсягу і підвищення якості обслуговування, удосконалення видів, форм наданих послуг, розширення мережі туристсько-екскурсійних установ.

У 1981–1985 рр. постійно нарощувалися обсяги туристсько-екскурсійного обслуговування населення по лінії Центральної ради по туризму та екскурсіях (ЦРТЕ). У 1985 р. було надано послуги 37 млн туристів і 200 млн екскурсантів на суму понад 8 млрд крб [2, с. 91].

У 1985 р. система Центральної ради з туризму та екскурсій мала у своєму підпорядкуванні 965 туристських об'єктів, здатних прийняти одночасно майже 400 тис. відпочивальників.

Упродовж 15 років (1970–1985 рр.) екскурсійне обслуговування зросло в 7 разів: від 6,2 до 43,5 млн осіб. Збільшилася за цей період і кількість екскурсійних організацій – з 44 до 144 [2, с. 93].

Екскурсійний туризм був могутньою ідейно-виховною зброєю в руках тоталітарної держави. Можна цілком упевнено стверджувати, що в системі ЦРТЕ у цей час було створено одну з найсильніших у світі екскурсійних шкіл. Багатющий екскурсійний матеріал, який охоплював до 17 тис. тем, розгалужена мережа екскурсійних бюро, де працювало близько 40 тис. екскурсодів – унікальних майстрів своєї справи. Було розроблено вітчизняну теорію та методику екскурсійної справи, накопичено великий практичний досвід. Так, тільки в УРСР у 80-ті роки ХХ ст. працювали 154 екскурсійних бюро; екскурсії охоплювали близько 3 тис. тем і в них брали участь близько 50 млн осіб щороку. Щоденно в Україні екскурсіями було охоплено в середньому 110 тис. осіб [2, с. 96].

Щорічне перевиконання планових завдань із розвитку туризму в Україні, активна екскурсійна робота свідчили не лише про стійку тенденцію зростання інтересу населення Української РСР до раціональної організації свого вільного часу, а й про можливість туризму.

Так, за 1981–1985 рр. понад планові завдання було надано послуги більш як 600 тис. туристів і 6 млн екскурсантів тільки за рахунок того, що бюро подорожей і екскурсій республіки більше уваги приділяло організації подорожей місцями революційної, бойової і трудової слави радянського народу, місцевими маршрутами, на орендованих базах Чорного й Азовського морів, у Закарпаття й Прикарпаття. Вживалися практичні заходи щодо посилення спільної координації, поліпшення трудової співдружності колективів бюро подорожей і екскурсій та суміжних організацій, підприємств – транспортних, громадського харчування, готельного господарства, музеїв тощо.

Співпраця Української республіканської ради з туризму та екскурсій із різними зацікавленими міністерствами й відомствами сприяла зростанню доступності засобів туризму широким масам населення республіки.

Однак туристична індустрія не змогла забезпечити всіх охочих відпочити на туристських підприємствах і маршрутах. Тому ефективним засобом прояву масовості й доступності туризму був самодіяльний туристський рух. Самодіяльний туризм об'єднував подорожі за маршрутами, що їх розробляли самі туристи або пропонували їм туристичні клуби й секції. Він включав також різні змагання з пішого, водного, гірськолижного, авто-, мото-, вело- і спелеотуризму, альпінізму, експедиції, зльоти та збори, суспільно корисну та краєзнавчу роботу, походи вихідного дня, одно- та багатоденні подорожі різної категорії складності тощо. Як показав аналіз, що його здійснили Центральна рада з туризму та екскурсій і Інститут підвищення кваліфікації працівників туристсько-екскурсійних організацій, у 80-ті роки робота з розвитку самодіяльного туризму проводили 96 тис. туристських

секцій і клубів туристів, колективів фізкультури підприємств, установ і навчальних закладів, 927 міських, районних туристських клубів рад з туризму та екскурсій. Для туристів працювало понад 23 тис. пунктів прокату туристського інвентарю і спорядження, було розроблено понад 20 тис. маршрутів походів по рідному краю, 1200 класифікованих категорійних маршрутів, описано 1400 гірських перевалів [2, с. 95].

Розвиток соціальної бази самодіяльного туризму давав можливість щороку збільшувати кількість учасників, які постійно займалися туризмом, а також учасників походів вихідного дня і багатоденних походів.

Завдання безпеки туристів й екскурсантів під час походів, мандрівок та експедицій було покладено на контрольну-рятувальну службу (КРС) – важливу ланку системи самодіяльного туризму. Слід зазначити, що самодіяльний туризм теж регламентували й контролювали керівні профспілкові туристичні органи. Існували «Правила організації та проведення самодіяльних туристських походів і подорожей на території СРСР». Розроблений туристами маршрут мав бути зареєстрований і затверджений керівними органами, оформлений маршрутним листом (книжкою). Офіційно це робилося задля організаційного зміцнення самодіяльного туризму, фактично ж – для посилення контролю за його діяльністю.

У 80-ті роки в республіці при колективах фізкультури підприємств і установ, навчальних закладів, колгоспів і радгоспів працювало понад 18 тис. туристських секцій (порівняно з 1980 р. їх кількісне зростання становило 4,5 тис. осіб), у яких регулярно різними видами туризму займалися понад 2 млн 400 тис. осіб. Слід зазначити, що за кількістю учасників масовий спортивний туризм посідав друге місце серед видів спорту після легкої атлетики [2, с. 95].

Туристські організації України розробили понад 2 тис. самодіяльних маршрутів вихідного дня. Цими маршрутами в Україні щороку здійснювали походи і подорожі 6,5 млн осіб [2, с. 95]. Популярним був і сімейний відпочинок. У 1981 р. так проводило своє дозвілля понад 60 тис. сімей [6, арк. 23].

У радах по туризму та екскурсіях функціонував 121 туристський клуб [2, с. 96]. Турклуби були основними організаційно-методичними центрами самодіяльного туризму, що надавали допомогу колективам фізкультури в створенні туристських секцій при організаціях, установах, підприємствах. Клуби організовували і проводили масові зльоти і змагання, місячники туризму. Програма їхньої діяльності включала масові походи вихідного дня, складання туристських нормативів комплексу ГПО, змагання з туристських навичок, конкурси тощо. Члени туристських клубів залучалися також до охорони природи, пам'яток історії й культури.

Соціальна структура туристичного потоку в окреслений період була такою: робітники промислових підприємств та службовці становили 33 %, інженерно-технічні працівники і творча інтелігенція – 28 %, студенти та учні – 18 %, селяни – 9 %, пенсіонери – 4 %, інші – 8 %. Радянський Союз створив найбільшу у світі базу соціального і самодіяльного туризму. У 1970–80-ті рр. великого розмаху набув соціальний туризм. Робітники майже всіх підприємств могли отримати путівки через свої профспілки лише за 30 % їх реальної вартості. Іноді знижки сягали 90–95 %. У менш сприятливих умовах перебували селянство та інтелігенція. Однак остання категорія радянських службовців мала змогу отримати путівки для своїх дітей до піонерських таборів, які теж продавали батькам за 10–20 % їх справжньої вартості. Таким чином інтелігенція була також широко залучена до сфери соціального туризму. Крім того, путівкою в санаторій, престижний будинок відпочинку або круїз преміювали багатьох передовиків виробництва.

Дитячо-юнацький туризм в Україні розвивався під егідою Республіканської дитячої екскурсійно-туристської станції (РДЕТС) Міносвіти, яка проводила свою роботу в рамках дитячих туристичних гуртків, секцій, клубів, надавала методичну допомогу з організації туристсько-краєзнавчої роботи, видавала програми та посібники, проводила навчально-тренувальні збори й конференції, а також безпосередньо організовувала масові туристсько-краєзнавчі походи, подорожі та екскурсії, відпочинок школярів на турбазах і станціях юних туристів.

Однак поряд з безперечними досягненнями у сфері розвитку туризму залишалося ще багато недоліків. Так, зокрема, у своїх листах туристи повідомляли про випадки поганої організації харчування, низьку якість туристсько-екскурсійної і культурно-масової роботи, погане оснащення і благоустрій баз, нестачу туристичного інвентарю і спорядження, неувагу і грубість окремих працівників та інструкторів, недоліки в організації роботи окремих служб [4, арк. 3]. Але найбільшим недоліком

туристичної сфери було безпосереднє втручання в їхню діяльність керівних органів комуністичних і профспілкових організацій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розвиток туристсько-екскурсійної справи розширював культурний світогляд, адже ознайомлення з історичною спадщиною, природними багатствами та матеріальними надбаннями рідного краю мало величезне пізнавальне значення. Крім того, покращення інфраструктури, матеріально-технічної бази дало змогу розширити мережу туристичних баз, екскурсійних бюро, збільшити кількість туристичних маршрутів, що зрештою пожвавило активний відпочинок населення республіки. Однак, незважаючи на чималі досягнення радянської влади, у туристичній сфері все ж залишалися проблеми і недоліки, які потребували нагального розв'язання.

Джерела та література

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 13: 1976–1980. – [9-е изд., дополн. и испр.]. – М. : Политиздат, 1986. – 510 с.
2. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні : навч. посіб. / В. К. Федорченко, Т. А. Дворова. – К. : Вища шк., 2002. – 195 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 5079, оп. 1, спр. 484, 37 арк.
4. ЦДАВО, ф. 5079, оп. 1, спр. 485, 45 арк.
5. ЦДАВО, ф. 5079, оп. 1, спр. 830, 50 арк.
6. ЦДАВО, ф. 5079, оп. 1, спр. 1428, 38 арк.

УДК 94 (477) «1965/1985»

Д. Г. Гусак –
*аспірант Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки*

Розвиток сфери виробничого обслуговування сільського господарства Волинської області в 1965–1985 рр.

*Роботу виконано на кафедрі нової та новітньої
історії України СНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто проблемні питання розвитку сфери виробничого обслуговування сільського господарства Волинської області у 1965–1985 рр., а саме: система заготівлі продукції, меліорація, ветеринарія, захист рослин.

Ключові слова: сільське господарство, заготівля продукції, меліорація, ветеринарія, захист рослин.

Гусак Д. Г. Развитие сферы производственного обслуживания сельского хозяйства Волынской области в 1965–1985 гг. В статье анализируются проблемные вопросы развития сферы производственного обслуживания сельского хозяйства Волынской области в 1965–1985 гг. Важными компонентами сферы производственного обслуживания являлись система заготовки продукции, ирригационная система, защита растений, ветеринария. Приоритетными заданиями в развитии сельского хозяйства были увеличение мощностей производства, механизация ручных процессов, улучшение технологических процессов, подготовка квалифицированных кадров, строительство новых сельскохозяйственных объектов. На основе проработанных материалов Государственного архива Волынской области, статистических данных пытаемся воспроизвести объективную и целостную картину состояния вышеперечисленных составных частей. Выбор темы перспективный для изучения, поскольку возможное исследование других составляющих сферы производственного обслуживания сельского хозяйства, а именно: связь, транспорт, материально-техническое оснащение.

Ключевые слова: сельское хозяйство, заготовка продукции, мелиорация, ветеринария, защита растений.

Husak D. H. The Development of Agriculture Production Service Sphere in Volyn Region in 1965–1985.

The problem tasks in the development of agriculture production service in Volyn region in 1965–1985 are analysed in the article. The system of products provision, irrigation system, plant protection and veterinary were important compo-